

ZBIGNIEW KLIMIUK

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-8555-3522>

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych w Warszawie

GOSPODARCZO-MILITARNE PROBLEMY I DYLEMATY ZWIĄZKU RADZIECKIEGO W LATACH 30. XX WIEKU

The economic and military problems and dilemmas of the Soviet Union in the 1930s

WYRAZY KLUCZOWE: Związek Radziecki, gospodarka radziecka, polityka gospodarcza, industrializacja, pierwsza i druga pięciolatka, inwestycje, sektor militarny, wydatki militarne, handel zagraniczny, bariera wzrostu gospodarczego

KEYWORDS: Soviet Union, Soviet economy, economic policy, industrialization, first and second five-year plan, investments, military sector, military expenditure, foreign trade, barrier of economic growth

ABSTRACT: In December of 1927, the 15th Congress of the Communist Party of the Soviet Union approved the guidelines for the elaboration of a five-year plan of the economic development of the country. According to J. Stalin, “the basic task of the five-year plan was to set [...] a technologically backward country – on the tracks of a new modern technology”. The idea entailed make the Soviet Union an industrial state, strong one as well as completely self-sufficient and independent of the capitalist world. At the same time, the task of transforming the country into an industrial state was combined with a different objective, namely to completely rid the economy of capitalist elements, which in turn was to lead directly to the creation of a socialist society. At the same time the creation of a modern industry was to serve as a basis for the retooling and reorganization of not only the industrial sector, but also of transport and agriculture in accordance with the precepts of socialism. In the case of the agricultural sector, the objective was defined as the transformation of agricultural holdings into large collective farms, which was supposed to lead to the creation of a socialist economic base in the countryside (with peasants being perceived as an obstacle for this effort), with the ultimate objective of preventing the restoration of capitalism in the Soviet Union. The five-year plan was also aimed at creating necessary economic and technical foundations which would allow to overtake the leading capitalist economies (United States, Great Britain, Germany, France, Japan) in the perspective of a few years (5–6 years). This objective was to be energetically pursued in order to be achieved at the turn of the first and second five year plan. However, the economic reality turned out to be more complicated and the strategy of “catching up and overtaking” was systematically delayed, which – unavoidably – stirred up irritation and rage in the circles of Joseph Stalin. The leap from the “kingdom of coercion” to the “kingdom of freedom” turned out to be a spectacular flop. Purges and terror (addressed also at the party-state apparatus, army and security organs) in the 1930s, which caused millions of victims, did not bring the expected economic effects. The engulfing atmosphere of threat and fear led to paralysis, which in turn resulted in declining

economic efficiency. At that time, a distinctive barrier to economic growth surfaced in the Soviet economy, namely the impossibility of achieving an increase in production on the basis of existing assets, which was due to the quality of management and the inefficiency of the economic system. Economic growth was thus possible only through new investments – the phenomenon (known as the so-called investment pressure) which was besetting the socialist economies until their very end. The existence of such a barrier was also confirmed by the course of the implementation of the third (unfinished) five-year plan (for the period 1938–1942).

1. Wstęp

W sytuacji „wrogiego otoczenia imperialistycznego” sprawy obronności miały dla ZSRR istotne znaczenie. Już XIV Zjazd WKB(b) (grudzień 1925 r.) zalecał podjęcie różnorodnych przedsięwzięć w celu wzmocnienia zdolności obronnych kraju. Problemy te były również rozpatrywane na XV Zjeździe partii (grudzień 1927 r.) (KPZR 1957, 228). W dyrektywie dotyczącej pierwszego planu pięcioletniego czytamy: „Biorąc pod uwagę możliwości napaści zbrojnej państw kapitalistycznych na państwo proletariackie należy przy opracowaniu planu pięcioletniego poświęcić maksimum uwagi sprawie jak najszybszego rozwoju tych gałęzi gospodarki narodowej w ogóle, a przemysłu szczególnie, którym przypada główna rola w zapewnieniu obrony i stabilizacji gospodarczej kraju w czasie wojny. Na zagadnienia obronne [...] należy skierować uwagę organów planowania i organów gospodarczych. Zagadnieniu temu powinna poświęcać nieustanną uwagę cała partia” (KPZR 1957, 487).

W pierwszej pięcioletce (1928–1932) założono doprowadzenie stanu liczebnego armii i wyposażenia, szczególnie w artylerię, lotnictwo i broń pancerną, do poziomu równego głównym przeciwnikom (Brutzkus 1932). W drugiej pięcioletce (1933–1937) postawiono zadanie stworzenia armii zdolnej do obrony kraju jednocześnie na kilku frontach. Zwiększono możliwości produkcyjne przemysłu lotniczego, czołgowego i stoczniowego. W trzeciej pięcioletce (1938–1942) nastąpiło dalsze wzmocnienie „obronności”, która w latach 1939–1940 (po zawarciu układu Ribbentrop-Mołotow) przyjęła formę agresji na kraje Europy Środkowo-Wschodniej. XVIII Zjazd WKP(b) (marzec 1939 r.) uwzględniając sytuację międzynarodową, zalecił przyspieszenie rozwoju przemysłu obronnego (szczególnie lotniczego i czołgowego) oraz stworzenie rezerw państwowych, zwłaszcza paliwa, energii elektrycznej i sprzętu wojskowego. W miarę pogarszania się sytuacji międzynarodowej (do której istotnie przyczynił się bez wątpienia sam Związek Radziecki) następowało radykalne zwiększenie mocy produkcyjnych przemysłu obronnego (przyspieszona budowa zakładów i częściowa konwersja) i tworzenie rezerw oraz zapasów mobilizacyjnych na okres 4–6 miesięcy. W pierwszych tygodniach II wojny światowej (1939 r.) podjęto decyzję o 2–2,5-krotnym zwiększeniu zdolności produkcyjnych przemysłu obronnego w ciągu od 1,5 roku do 2 lat.

2. Wydatki zbrojeniowe

Rozmiary i tempo tworzenia potencjału „obronnego” odzwierciedlały wydatki przeznaczone na obronę. W drugiej pięcioletce stanowiły one oficjalnie 12,7% budżetu państwa, a w czasie 3,5 roku trzeciej pięcioletki wzrosły do 26,4%. Decydujące znaczenie dla stworzenia potencjału ekonomiczno-obronnego miały druga i trzecia. Przemysł obronny rozwinięty w drugiej pięcioletce dostarczył uzbrojenia i techniki bojowej 2,8 razy więcej niż w pierwszej. Wzrastające możliwości produkcyjne radzieckiego przemysłu obronnego w latach 1930–1937 przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Możliwości produkcyjne radzieckiego przemysłu obronnego

Rodzaj uzbrojenia	Liczba sztuk	Średnia roczna		
		lata 1930–1931	lata 1932–1934	lata 1935–1937
Samoloty (ogółem)	Sztuk	860	2 595	3 578
w tym:				
bombowce		100	252	508
myśliwce		120	326	1 278
Czołgi	Sztuk	740	3 371	3 139
Artyleria (ogółem)	Sztuk	1 911	3 778	5 020
w tym:				
małego kalibru		1 040	2 196	3 609
średniego kalibru		870	1 602	1 381
Karabiny	Sztuk	174 000	256 000	397 000

Źródło: Historia Wielkiej Wojny 1964, 532

Krótki przegląd linii rozwojowej polityki obronnej Związku Radzieckiego w zestawieniu z doświadczeniami II wojny światowej prowadzi do wniosku o generalnej słuszności tej polityki, która postulując ogólny wzrost możliwości obronnych i ataku, koncentrowała się na rodzajach techniki odgrywających w wojnie decydującą rolę (lotnictwo, broń pancerna). Systematyczne i przyspieszone tempo prac w zakresie wzrostu i rozbudowy potencjału wojennego Związku Radzieckiego połączone były z oficjalnymi zapewnieniami jego przedstawicieli o pokojowej polityce tego kraju. Z okazji XX-lecia Rewolucji Październikowej (1937) W. Mołotow stwierdził np.

Znana jest również rola państwa radzieckiego w stosunkach międzynarodowych. Oparty na wielkiej przyjaźni narodów ZSRR zajmuje szczególną pozycję wśród innych państw w największych wydarzeniach międzynarodowych. [...] Międzynarodowa polityka Związku Radzieckiego była we wszystkich tych latach niezmienna. Nikt nie wskaże bardziej wiernego i konsekwentnego zwolennika pokoju. Słuszne będzie stwierdzenie,

że konsekwentne realizowanie polityki pokoju i dążenie do utrwalenia pokojowych stosunków międzynarodowych jest wyrazem wiary naszego kraju we własne siły. Odbywa się u nas nieustanny wzrost gospodarki narodowej, nieustanny wzrost budownictwa kulturalnego i nie mamy żadnej potrzeby wszczynania zewnętrznych awantur. Niech zajmują się tym inni, jeśli już tak bardzo pali się im grunt pod nogami. Nie ukrywam jednak, że troszczymy się o Armię Czerwoną i jej potęgę i nie zapominamy o możliwości awantur zwłaszcza ze strony faszystów (Mołotow 1937, 7–8).

Na posądzenia o eksport rewolucji komunistycznej do innych krajów ze względu na brak sytuacji rewolucyjnej (wybieg taktyczny) Mołotow stwierdził tylko tyle, iż historyczną zasługą Rewolucji Październikowej jest to, iż z chwilą jej zwycięstwa

spełniły się marzenia mas pracujących i wszystkich najlepszych przedstawicieli ludzkości. Od tego czasu datuje się rywalizacja dwóch światów opartych na przeciwstawnych sobie zasadach, rywalizacja nowego społeczeństwa ze starym, rywalizacja socjalizmu z kapitalizmem. Rywalizacja ta przykuwa do siebie uwagę we wszystkich krajach [...]. Najważniejszą jednak rzeczą, w której przejawia się obecnie międzynarodowe znaczenie ZSRR, jest szczególnie wpływ polityczny Związku Radzieckiego na umysły i nastroje mas pracujących innych krajów (Mołotow 1937, 4–8).

Ocena rozwoju ekonomicznego i sytuacji gospodarczej Związku Radzieckiego nie pozostawiała w opinii Mołotowa żadnych wątpliwości. Było to jego zdaniem jedno wielkie pasmo sukcesów, na które cieniem kładły się tylko czynniki obiektywne: zacofana struktura gospodarcza Rosji carskiej, I wojna światowa, wojna domowa w latach 1917–1921 oraz oczywiście działalność szpiegów, dywersantów i sabotażystów, których liczba w opinii władz radzieckich z upływem czasu systematycznie rosła. Mołotow stwierdził więc:

Jeśli produkcja całego wielkiego przemysłu (w cenach lat 1926/27) równała się w 1913 r. 11 miliardom rubli, a w roku 1920 spadła do 1,7 miliarda rubli, to w bieżącym, 1937 roku, osiąga ponad 90 miliardów rubli. A zatem w porównaniu z poziomem przedwojennym produkcja przemysłowa wzrosła już z górą ośmiokrotnie. Dodajcie do tego jeszcze jedno – wspomniany przedwojenny poziom produkcji przemysłowej osiągnęliśmy dopiero w roku 1926. A zatem z górą ośmiokrotny wzrost produkcji przemysłowej w stosunku do poziomu przedwojennego dokonał się u nas w ciągu zaledwie 11 ostatnich lat. Wszystkie gałęzie przemysłu rozwinęły teraz pracę całą parą. W wielu gałęziach przeprowadzono gruntowną rekonstrukcję na zasadach przodującej techniki współczesnej. Szereg największych gałęzi przemysłu zostało zbudowanych na nowo: w dziedzinie budowy maszyn, chemii, metalurgii itd. Przemysł przedrewolucyjnej Rosji stał na piątym miejscu wśród innych krajów, na czwartym w Europie. Przemysł Związku Radzieckiego zajął pierwsze miejsce w Europie (Mołotow 1937, 10).

3. Sytuacja gospodarcza

Tymczasem sytuacja gospodarcza Związku Radzieckiego (nawet jej ocena na podstawie oficjalnych danych) nie przedstawiała się w sposób tak jednoznaczny (Glass 1929, 82). Punktem krytycznym stał się przełom lat 1937 (koniec drugiej pięciolatki) oraz 1938 (początek trzeciej pięciolatki). Ekonomiczny i polityczny stan Związku Radzieckiego miał w 1937 r. pierwszorzędne znaczenie. Był to ostatni rok realizacji drugiej pięciolatki (1933–1937), po upływie której władze radzieckie oczekiwały zasadniczych i decydujących sukcesów (Dunmore 1980). Wyniki roku 1937 miały stanowić bazę wyjściową określającą dalszy kierunek ekonomicznych i politycznych przekształceń w okresie wykonywania założeń trzeciej pięciolatki przewidzianej na lata 1938–1942. Tymczasem bilans gospodarczy w 1937 r. był ujemny (Dobb 1948). Zamiast zapowiadanej poprawy sytuacji gospodarczej nastąpiło jej odczuwalne pogorszenie. Wyniknęły z tego określone konsekwencje o charakterze politycznym polegające na szukaniu kozłów ofiarnych, na których można było przerzucić odpowiedzialność za niekorzystny rozwój trendów ekonomicznych. I tak w przemyśle ciężkim w 1937 r. niektóre gałęzie wykazywały bardzo nieznaczny wzrost produkcji, inne zaś dosyć duży. Podobne zjawisko można było zaobserwować w innych gałęziach gospodarki. Trudna sytuacja gospodarcza, jaka wytworzyła się w I połowie 1938 r., wynikała głównie z dysproporcji powstałych w rozwoju poszczególnych gałęzi gospodarki. Przemysł, którym zarządzał Komisarz Ludowy Przemysłu Ciężkiego, roczny plan produkcji globalnej za 1937 r. wykonał zaledwie w 88,9% (według cen z 1926–1927). Plan przewidziany na 1937 r. wynosił 52,4 mld rubli, a osiągnięta produkcja ukształtowała się na poziomie 46,6 mld rubli, wykazując w stosunku do 1936 r. wzrost o 7,4%. Przy ocenie wzrostu trzeba jednak pamiętać o szeregu uwarunkowaniach funkcjonowania tego przemysłu. W samej prasie radzieckiej zwracano uwagę na fakt, iż przemysł ciężki w 1937 r. zużył w nadmiernej ilości surowce, materiały i paliwo, wyprodukował dużo bublei, przekroczył fundusz płac i dopuścił do znacznego niewykorzystania urządzeń produkcyjnych. W 1937 r. koszty własne produkcji nie tylko nie obniżyły się w stosunku do 1936 r., lecz nawet znacznie wzrosły. Ponadto należy uwzględnić fakt, iż oprócz nienadającej się do konsumpcji produkcji, która w ogóle nie opuszczała fabryk, na rynku pojawiało się dużo produktów o bardzo niskiej jakości, które bardzo szybko się zużywały (Soviet 1953). Dlatego też po uwzględnieniu jakości poziom tej produkcji musiał ulec istotnemu zmniejszeniu. Można sformułować hipotezę, iż w 1937 r. zamiast wspomnianego przyrostu produkcji na poziomie 7,4% w stosunku do roku poprzedniego nastąpił jej spadek. Metalurgia żelazna np. nie wykonała planu i pracowała na poziomie, który uniemożliwiał zaspokojenie potrzeb całej gospodarki. W przypadku wytopu surówki stopień wykonania planu kształtował się na poziomie 90,6%, produkcji stali na poziomie 88,6%, a w przypadku

wyrobów walcowanych wynosił on 82,7%. Tak niski stopień wykonania planu doprowadził do tego, iż produkcja surówki i wyrobów walcowanych pozostała w zasadzie na poziomie 1936 r. Miało to przełożenie na pracę przemysłu metalowego, którego niedostateczna produkcja doprowadziła do tego, iż gospodarka odczuwała deficyt metali. Został on jeszcze spotęgowany niską ich jakością, niedostatecznym asortymentem oraz dużą liczbą braków. Równocześnie jeden z najpoważniejszych odbiorców metali, tj. przemysł budowy maszyn, zwiększył swoją produkcję w 1937 r. o 10,9%, nie mówiąc o ogromnym wzroście zużycia przez przemysł zbrojeniowy. Wskutek tego w handlu detalicznym odczuwano brak wyrobów metalowych, a ludność pozbawiona została możliwości zakupu wielu przedmiotów niezbędnych w gospodarstwie domowym. Jeszcze gorzej sytuacja wyglądała w metalurgii żelaznej, na którą składał się wytop cyny, miedzi i niklu. Mimo braku oficjalnych danych dotyczących tej dziedziny do takiego wniosku upoważniały opinie zawarte w prasie radzieckiej, iż najgorzej pracującą gałęzią przemysłu ciężkiego była właśnie metalurgia żelazna, a przede wszystkim przemysł wytopu miedzi. W efekcie Związek Radziecki został zmuszony do wzrostu importu metali żelaznych, w tym przede wszystkim miedzi (Bettelheim 1950).

Przemysł węglowy zgodnie z ustalonym planem miał w 1937 r. osiągnąć wydobywanie węgla na poziomie 150,1 mln t, w rzeczywistości natomiast wydobywanie osiągnęło wielkość zaledwie 122,2 mln t. Oznaczało to wykonanie planu ustalonego przez rząd radziecki w 81,6% oraz nieznaczne zmniejszenie wydobywania węgla w porównaniu z 1936 r. Miało to określone skutki dla rozwoju gospodarki radzieckiej w 1937 r., gdyż wiele jej gałęzi odczuwało ostry brak węgla, a niektóre przedsiębiorstwa (elektrownie, huty, stalownie itd.) zmuszone były czasowo przerwać pracę. Ze spadkiem wydobywania węgla połączone było obniżenie jakości i znaczny wzrost norm jego zużycia w metalurgii, w elektrowniach, w transporcie kolejowym, a także przy jego koksowaniu (zawartość popiołu w węglu wzrosła z 11,88% w 1935 r. do ponad 13% w 1937 r.).

Również niezadawalająca sytuacja wystąpiła w przemyśle naftowym. Wprawdzie w stosunku do 1936 r. wydobywanie ropy naftowej i gazu ziemnego wzrosło w 1937 r. o 4,1%, jednak wzrost ten okazał się niedostateczny dla zaspokojenia popytu wszystkich gałęzi gospodarki. Niedobór wynikał m.in. z realizowanej w tym okresie strategii przemysłowej przez władze radzieckie, polegającej na rozbudowie głównie tych dziedzin produkcji, które wymagały dużego zużycia produktów naftowych: samoloty, samochody, statki, silniki itd. Produkcja samochodów wzrosła w 1937 r. w porównaniu do 1936 r. o 48,1% i osiągnęła w 1937 r. liczbę 202 tys., produkcja silników dieslowskich oraz benzynowych łącznie była według planu na 1937 r. większa o 12,4% w stosunku do roku poprzedniego, na ogromną skalę zwiększyła się produkcja samolotów i statków połączona z mechanizacją Armii Czerwonej. Wskutek tego znacznie ograniczone zostało zużycie produktów naftowych przez ludność oraz zmniejszono w istotnym stopniu ich eksport (dotychczas w strukturze

eksportu zajmowały one jedną z czołowych pozycji). Szczególnie zapóźnione były prace związane z technologiami przetwórstwa ropy naftowej, w wyniku czego odczuwano dotkliwie braki m.in. w zakresie dostaw benzyny. Prasa radziecka w 1937 r. zwracała uwagę, iż z powodu braku paliwa czasowo unieruchomionych było w rolnictwie wiele traktorów i samochodów.

W przemyśle przetwórczym wartość rocznej produkcji osiągnęła w 1937 r. 14,9 mld rubli, zamiast przewidzianych w planie 16,2 mld rubli (plan został wykonany w 92%). Wzrost w stosunku do 1936 r. wynosił 17,7%. Mimo to nie poprawił on w sposób odczuwalny sytuacji zaopatrzeniowej tym bardziej, że jakość produkcji przemysłu lekkiego była szczególnie niska. Wszystkie fabryki bawełniane Związku Radzieckiego wyprodukowały 3212 mln m gotowych tkanin (łącznie z surówką) zamiast 3869 mln m założonych w planie (wykonanie planu na poziomie 83%). Tkanin lnianych i półlnianych wytworzono w 1937 r. 278,4 mln m, zamiast przewidzianych w planie 300 mln m. W przeliczeniu na 1 osobę wynosiło to zaledwie 1,7 m. Plan został więc wykonany w 93%. Tkanin wełnianych i półwełnianych wypuszczono 98,4 mln m (plan 101,7 mln m), co w przeliczeniu na 1 mieszkańca dawało 0,6 m. Fatalnie przedstawiała się produkcja obuwia (Roberts 1990). W 1937 r. wyprodukowano ok. 0,8 pary na 1 osobę, a cena butów skórzanych stanowiła 1,5 miesięcznej płacy robotnika (ok. 350 rubli). Statystyczny obywatel nie miał więc możliwości zakupienia choćby jednej pary obuwia w ciągu roku.

Również w rolnictwie, mimo oficjalnych zapewnień o wielkich sukcesach, sytuacja była bardzo niepokojąca. Wzrost powierzchni zasiewów był 4-krotnie wolniejszy niż przyrost liczby ludności. Pod tym względem sytuacja wyglądała znacznie gorzej niż przed 1914 r. Wtedy wzrost powierzchni zasiewów był niższy 1,5-krotnie w stosunku do wzrostu populacji. Zasiewy zbóż w 1937 r. wynosiły 102 mln ha, w 1936 r. kształtowały się na poziomie ok. 102,5 mln ha, podczas gdy w 1913 r. osiągnęły 120,7 mln ha. Również niższe w stosunku do stanu sprzed I wojny światowej były zbiory zbóż na 1 mieszkańca. W 1913 r. produkcja zbóż *per capita* wynosiła 506,2 kg, a w 1936 r. natomiast tylko 391,9 kg. W 1937 r. znacznie pogorszyła się organizacja pracy, o czym świadczyła niska jakość robót rolnych i bardzo opóźnione terminy ich wykonania. W 1937 r. wszystkie prace rolne przeprowadzone zostały gorzej i trwały dłużej niż w 1936 r. Przed kolektywizacją wszystkie zasiewy zbóż jarych kończono w terminie do 25 maja, a koniec żniw przypadał na początek października. W kolchozach natomiast zasiew zbóż jarych trwał do połowy czerwca, a sprzątanie z pól kończono wraz z pierwszym śniegiem. Wydane w 1937 r. zarządzenie o wprowadzeniu w kolchozach stałych płodozmianów, odmianowych zasiewów i rozszerzeniu produkcji roślin pastewnych jeszcze bardziej zwiększyło stopień dezorganizacji uprawy ziemi. Szczególnie katastrofalne skutki przyniosła kolektywizacja w zakresie hodowli zwierząt. W ciągu siedmiu lat (1929–1935) rolnictwo straciło ok. 18 mln koni, 21 mln krów, byków i wołów, 85 mln

owiec i kóz, 3,5 mln świń i ok. 100 mln sztuk drobiu. Powolna odbudowa pogłowia zwierząt po 1935 r. nie była w stanie zaspokoić rosnących potrzeb (Carr 1961).

Sytuacja gospodarcza ZSRR stała się również przedmiotem oficjalnej dyskusji w trakcie III Sesji Rady Najwyższej w czerwcu 1939 r., kiedy Związek Sowiecki realizował już od 1,5 roku trzecią pięcioletkę. Dotyczyła ona zarówno sytuacji budżetowej, jak i *expose* poświęconemu utworzeniu nowych komisariatów: budownictwa przemysłowego i transportu samochodowego. Z całokształtu dyskusji można było wyciągnąć jeden zasadniczy wniosek, iż utrzymanie produkcji przemysłowej ZSRR na dotychczasowym poziomie, względnie osiągnięcie nawet nieznacznego przyrostu w tej lub innej gałęzi, będzie wymagało coraz większego wysiłku ze strony czynników kierowniczych (Zaleski 1980). W sprawie budżetu na uwagę zasługiwało np. zjawisko wzrostu wydatków nieprodukcyjnych państwa sowieckiego w ostatnich latach. Analogiczny wniosek można było wyciągnąć, analizując pozycje objęte ogólną subwencją skarbu państwa na rzecz gospodarki. Wydatki inwestycyjne (prace inwestycyjne oraz MTS) zostały zapreliminowane w wysokości zbliżonej do roku poprzedniego (1938 r.) i stanowiły 56,9% wydatków ogółem, wobec 62,8% w 1938 r. Nie należało przy tym zapominać, iż znaczna część subwencji na MTS była kierowana na pokrycie deficytu wydatków bieżących i dlatego pozycji tej nie można było traktować jako ściśle inwestycyjnej (Sowieckaja socjalistyczeskaja 1957, 240–265).

Istotnemu zwiększeniu (z 5,44 mld rubli do 10,1 mld rubli) uległy zasiłki przeznaczone na powiększenie kapitałów obrotowych przedsiębiorstw. Jak wynikało z *expose* komisarza finansów S. Zwierewa 2,6 mld rubli zostało przeznaczone na pokrycie niedoboru powstałego na skutek niewykonania planu finansowego w tej dziedzinie przez sektor przedsiębiorstw państwowych w 1938 r. Kapitały obrotowe tych przedsiębiorstw wynoszące na koniec poprzedniego roku 46,6 mld rubli miały więc wzrosnąć (włączając całość subwencji) do 56,7 mld rubli. Tak znaczny wzrost miał się niewątpliwie przyczynić do poprawy sytuacji w przemyśle. Niemniej jednak sam fakt, iż prawie 20% kapitałów obrotowych pochodziło ze specjalnej subwencji państwa świadczył o tym, że gospodarka przedsiębiorstw sowieckich pozostawała w dalszym ciągu bardzo wiele do życzenia. O słabości finansowej gospodarki ZSRR świadczył również fakt, iż udział budżetu państwa w finansowaniu robót inwestycyjnych miał być w 1939 r. większy niż w roku poprzednim. W 1938 r. całość preliminowanych robót inwestycyjnych wynosiła 35,76 mld rubli, w tym udział skarbu państwa kształtował się na poziomie 24,88 mld rubli, co stanowiło 69,6%. W 1939 r. wydatki inwestycyjne zostały zaplanowane na poziomie 34,73 mld rubli, udział skarbu państwa został określony w wysokości 25,14 mld rubli, co stanowiło już 72,3%. W odniesieniu do poszczególnych działów gospodarki preliminowane kredyty zostały według planu na 1938 r. i 1939 r. podzielone odpowiednio w sposób następujący: przemysł – 17,46 mld rubli i 17,59 mld rubli (udział budżetu państwa 13,06 mld rubli); rolnictwo – 2,47 mld rubli i 1,59 mld rubli (udział budżetu – 1,28 mld rubli); komunikacja, telefony, telegraf i poczta – 6,82 mld rubli

i 4,96 mld rubli (udział budżetu – 1,86 mld rubli); handel i „zagotowki” – 0,66 mld rubli i 0,49 mld rubli (udział budżetu – 0,31 mld rubli); budownictwo mieszkaniowe i kulturalne – 8,35 mld rubli i 2,33 mld rubli (udział budżetu – 1,53 mld rubli). Z danych tych wynika, iż tylko w dziale transportu i poczty udział budżetu państwa był stosunkowo niski. Fakt, że plan robót inwestycyjnych przewidziany na 1939 r. był niższy w porównaniu z planem na 1938 r. można było tłumaczyć tym, iż plan za rok poprzedni nie został wykonany i to z bardzo znacznym odchyleniem w stosunku do norm preliminowanych. Podawano np. w przemówieniach, iż Komisariaty Przemysłu Ciężkiego, Budowy Maszyn i Przemysłu Leśnego wykonały plan robót inwestycyjnych w 1938 r. na poziomie tylko ok. 70–75%, tj. prawie w wysokości kredytów preliminowanych na ten cel z budżetu państwa. Sytuację w tym obszarze omówił dość szeroko A. Mikojan. Jako najważniejsze przyczyny złego stanu prac inwestycyjnych wymienił następujące:

– ogromne rozdrobnienie trustów budowlanych powstałe na skutek podziału dawnych komisariatów przemysłowych na mniejsze jednostki (np. w przemyśle ciężkim, maszynowym i lekkim ilość trustów po ostatniej reorganizacji wzrosła tylko z 59 do 130);

– złe wykorzystanie maszyn i zasobów siły roboczej przez trusty, co wynikało m.in. z przeprowadzonego czysto biurokratyczną metodą podziału maszyn, narzędzi i pracowników między poszczególne „rozdrobnione” trusty, bez uwzględnienia ich istotnych potrzeb i możliwości dalszej pracy;

– brak koordynacji pracy poszczególnych trustów, co powodowało niepotrzebne straty czasu i uniemożliwiało właściwe ich wykorzystanie (m.in. stwierdzono, iż pewna część trustów permanentnie nic nie robi).

Zcentralizowanie budownictwa przemysłowego w jednym komisariacie mogło zdaniem A. Mikojana usunąć powyższe braki i jednocześnie odciążać kierownictwo przedsiębiorstw w sprawach związanych z budownictwem oraz umożliwić im zajęcie się w większym stopniu produkcją. Jednakże wbrew twierdzeniu referenta, iż nowy komisariat miał już „jasno określony zakres pracy” należało stwierdzić, iż jego kompetencje nie dawały się w sposób wyraźny określić (sam Mikojan oświadczył zresztą, że nie wiadomo jeszcze, czy np. budowa stacji elektrycznych będzie należała do niego). W zasadzie nowy komisariat miał zająć się przede wszystkim budową nowych obiektów przemysłowych i związanym z nim budownictwem mieszkaniowym (z wyłączeniem rolnictwa i komunikacji). Jak się wydaje, kredyty przeznaczone na ten cel były ogromne i obejmowały minimum 2/3 środków preliminowanych na całość robót inwestycyjnych. Tak np. dla 20 komisariatów przemysłowych (6 przemysłu ciężkiego, 3 – maszynowego, 2 – lekkiego, 3 – spożywczego, 4 – obronnego, Komisariatu Przemysłu Leśnego oraz Komisariatu Zagotowok) Mikojan podał, iż na 16,4 mld rubli kredytów przeznaczonych na inwestycje na realizację nowych obiektów skierowano 11,9 mld rubli.

Problem ten miał dla Związku Sowieckiego znaczenie pierwszorzędne, gdyż utrzymanie poziomu produkcji, względnie jego niewielki wzrost, zależało wyłącznie od możliwości uruchomienia nowych zakładów przemysłowych (Glass 1934, 21). Oznaczało to, iż w gospodarce sowieckiej pojawiła się już w sposób wyraźny bariera wzrostu gospodarczego związana ze złą organizacją i fatalnym zarządzaniem uniemożliwiająca osiągnięcie przyrostu produkcji na bazie istniejącego majątku. Świadczyły o tym zarówno wyniki 1938 r., jak i początek 1939 r. Mimo tego dla niektórych działów (np. przemysł żelazny) dotychczasowy zakres robót inwestycyjnych zaczynał być niewystarczający do utrzymania dotychczasowej wielkości produkcji na skutek irracjonalnej eksploatacji. W tych warunkach było rzeczą zrozumiałą, iż na budownictwo przemysłowe oraz na prace inwestycyjne w ogóle musiały być skierowane olbrzymie nakłady. Trudno było stwierdzić, czy utworzenie nowego komisariatu przyczyniło się do poprawy sytuacji. Według projektodawców w jego skład miała wejść znaczna liczba już istniejących trustów budowlanych należących do poszczególnych komisariatów przemysłowych. Ponieważ komisariaty te musiały nadal same prowadzić prace budowlane w ramach przedsiębiorstw już istniejących, należało przewidywać, iż w całym szeregu przypadków odpowiednie jednostki ulegną przy reorganizacji typowej dla systemu sowieckiego dezorganizacji. Oznaczało to, iż prace inwestycyjne i remontowe w tych przedsiębiorstwach ulegną zahamowaniu. Nie było wykluczone, że wywołany w ten sposób spadek zdolności produkcyjnych starych zakładów będzie większy niż przyrost produkcji spowodowany ewentualną poprawą sytuacji z powodu budowy nowych fabryk (Miszustin 1938, 24–56).

Sprawa budownictwa mieszkaniowego nie znalazła właściwego rozwiązania w czasie Sesji pomimo tego, iż duża liczba prelegentów podkreślała doniosłość tego problemu wobec fatalnych warunków bytu, w jakich znajdowali się robotnicy w bardzo wielu ośrodkach, co stanowiło przyczynę wzrostu płynności siły roboczej. Dlatego też rząd starał się przerzucić ciężar finansowy w tym zakresie na samorządy i organizacje gospodarcze. Wskazywało na to zmniejszenie kredytów preliminowanych na ten cel w ogólnym planie inwestycyjnym w porównaniu z 1938 r. Prasa sowiecka pełna była w dalszym ciągu informacji, z których wynikało, iż w 1938 r. nie osiągnięto (poza kilkoma większymi miastami – Moskwa, Leningrad) istotnej poprawy w tej dziedzinie. Podano kilka danych na temat wykonania planów budownictwa mieszkaniowego przez przemysł w I kwartale 1939 r. Ludowy Komisariat Paliwa wykonał plan kwartalny w 64%, Przemysłu Żelaznego – 61%, Chemicznego – 63%, Leśnego – 58%. Jak widać dane te były jeszcze niższe niż wykonanie planów robót inwestycyjnych o charakterze przemysłowym. Komisariat Przemysłu Elektrycznego desygnował np. w I kwartale 1939 r. na budownictwo mieszkaniowe 320 tys. rubli zamiast 8 mln preliminowanych. Nie należy przy tym zapominać, iż zarówno w przypadku budownictwa mieszkaniowego, jak i robót inwestycyjnych procent wykonania planów w skali kredytów był w ZSRR

z reguły wyższy niż procent faktycznie wykonanych robót, gdyż wszystkie kosztorysy przekraczano, a często budowano bez kosztorysu i bez planu (Leites 1984).

Expose Mikojana w sprawie utworzenia Ludowego Komisariatu Budownictwa zawierała jeszcze kilka interesujących kwestii. Wynikało z niego, iż liczba robotników zatrudnionych przy robotach budowlanych zmniejszyła się pomimo rozszerzenia zakresu tych robót. W 1932 r. wydatki na roboty inwestycyjne wynosiły 19,4 mld rubli, a liczba zatrudnionych 3126 tys. W 1937 r. natomiast odpowiednio: 33,2 mld rubli oraz 2348 tys. zatrudnionych. Mikojan oświadczył, iż plan trzeciej pięcioletki przewidywał dalsze zwiększenie wydajności pracy przy pracach budowlanych (o 85%), a liczba robotników miała ulec zmniejszeniu o 15% w celu uzupełnienia braku rąk do pracy w innych gałęziach przemysłu. W ten sposób rząd sowiecki starał się zredukować liczbę niepotrzebnie zatrudnionych w zakładach istniejących na rzecz nowych jednostek produkcyjnych, próbując drogą pośrednią zwiększyć przeciętną wydajność pracy robotnika. W tym miejscu należy również odnotować wyraźne potępienie przez Mikojana stachanowskiej rekordomanii (Katz 1975, 567–590). Mówiąc o konieczności racjonalizacji pracy i skrócenia czasu budowy, wystąpił on jednocześnie przeciwko „wyhodowanym w cieplarnianych warunkach rekordom”, które w żadnym wypadku nie mogły służyć za wzór (prasa sowiecka podawała swojego czasu przykład, iż dom wybudowany rzekomo w 3 dni przez jakiegoś kierownika stachanowca, budowano faktycznie przez 8 tygodni).

W odniesieniu do gospodarki przedsiębiorstw sowieckich III Sesja Rady Najwyższej dostarczyła dosyć ciekawych materiałów (Schwarz 1958). Komisariaty przemysłu ciężkiego, maszynowego i leśnego osiągnęły w 1938 r. zamiast czystego zysku deficyt w wysokości 2,3 mld rubli. Gospodarka w tych dziedzinach była deficytowa i opierała się na subwencjach państwowych. Świadczyły o tym również inne dane i suma budżetów na 1939 r. wymienionych komisariatów, która wynosiła 21,4 mld rubli. Jako pokrycie miało służyć tylko 7,9 mld środków własnych, pozostała kwota w wysokości 13,5 mld rubli miała pochodzić ze Skarbu Państwa. Straty będące wynikiem samych metod eksploatacji zwiększyły się jeszcze na skutek olbrzymiej liczby braków, marnotrawstwa surowców i materiałów potrzebnych do produkcji oraz przekroczenia funduszu płac. Komisariat Budowy Maszyn Ciężkich wyprodukował w 1938 r. braki na sumę 143 mln rubli. Wszystkie trzy wymienione pozycje wynosiły dla tego komisariatu w 1938 r. 320 mln rubli, zaś dla Komisariatu Ogólnej Budowy Maszyn – 167 mln rubli. Narkomzag „zmarował” ok. 600 mln rubli przy planie produkcji brutto na poziomie 1950 mln rubli. Komisariat Przemysłu Leśnego przekroczył fundusz płac o 175 mln i nie wykonał planu produkcji brutto w wysokości 598 mln przy planie 2891 mln rubli. Komisariat Przemysłu Żelaznego miał w 1938 r. 600 mln rozchodów „bezchozajstwienych” i 383 mln braków. W MTS-ach straty z powodu nieodpowiedniego zużycia paliwa i wadliwie prowadzonych remontów przekroczyły poziom 0,5 mld rubli. Ponadto MTS-y zalegały stale z wypłatą premii dla pracowników. Straty w przemyśle elektrotechnicznym

z kolei przekroczyły 300 mln rubli. Komisariat Przemysłu Elektrotechnicznego przewidywał w 1939 r. deficyt na poziomie 275 mln rubli przy planie wydatków 5700 mln rubli.

Pomimo deficytowych pozycji największych gałęzi przemysłu przedsiębiorstwa uzyskały w 1938 r. 15,7 mld rubli zysków. Należy oczywiście w tym miejscu odróżnić czysty zysk od zysku w ogóle, od którego państwo potrącało sobie jeszcze podatek i od którego odliczano jeszcze szereg innych świadczeń. Według planu zyski te miały wynieść w 1939 r. 26,3 mld rubli, tj. wzrosnąć w stosunku do 1938 r. o 67,5%. Główną część zysków generował przemysł lekki i spożywczy, pracujący bezpośrednio na zaspokojenie potrzeb ludności. Zwiększenie zysków przedsiębiorstw państwowych w 1939 r. miało nastąpić poprzez zmianę poziomu i struktury cen. Wynikało to zresztą z faktu, iż wartość produkcji brutto miała wzrosnąć w 1939 r. o 14,5%. Osiągnięcie tak znacznego zwiększenia zysków było możliwe tylko poprzez podwyższenie cen fabrycznych, gdyż nawet planowane obniżenie kosztów własnych miało przynieść tylko 2,9 mld oszczędności. Nasuwało się pytanie, czy rewizja i zmiana cen fabrycznych wpłynę na ceny rynkowe (Nutter 1962). Podwyżka taka już nastąpiła dla wielu produktów. Miała ona ułatwić osiągnięcie planowanego pułapu wewnętrznego obrotu towarowego na poziomie 154 mld rubli (138,5 mld rubli w 1938 r.). Oczywiście trudno było przewidzieć, jak wysoka będzie ta podwyżka, gdyż oficjalnie rząd sowiecki głosił od kilku lat zasadę utrzymania cen stałych i podniesienia poziomu życia poprzez wzrost płac. Wzrost cen rynkowych w I kwartale 1939 r. w porównaniu z rokiem ubiegłym wynosił: mięso – 155,8; masło – 146,3; kielbasa – 165; konserwy – 154; wyroby cukiernicze – 125. Dla wartości produkcji wszystkich komisariatów przemysłu spożywczego – 114,7. Z expose Bułganina w sprawie utworzenia Komisariatu Transportu Motoryzacyjnego wynikało złe użytkowanie parku motoryzacyjnego. Dane wskazywały, iż samochody ciężarowe wykonywały mniej więcej połowę pustych przebiegów.

4. Handel zagraniczny

W celu realizacji planów uprzemysłowienia kraju rząd radziecki był zmuszony dokonać wielu posunięć (Timofiejew 1967, 24–30). Poprzez forsowanie eksportu utworzono zasoby dewizowe potrzebne na pokrycie importu wyposażenia niezbędnego dla budowanych zakładów przemysłowych. Trzeba przy tym pamiętać, że działo się to w okresie światowego kryzysu gospodarczego i Związkowi Radzieckiemu nie było łatwo znaleźć zbyt na swoje towary za granicą (Zołotarjew 1967, 30–48). Dlatego też niejednokrotnie sprzedawano eksportowane towary poniżej cen kształtujących się wówczas na rynku światowym. Uzyskanymi w tych warunkach zasobami dewizowymi gospodarowano możliwie jak najoszczędniej i przeznaczono

je prawie wyłącznie na zakup urządzeń przemysłowych. Z tych też powodów konieczne było zrezygnowanie z importu dóbr konsumpcyjnych, a importowano tylko urządzenia przemysłowe i to do tych gałęzi przemysłu, które po uruchomieniu dawały podstawy do rozwoju dalszych działów gospodarki narodowej. Głównym więc celem był rozwój przemysłu służącego wytwarzaniu środków produkcji.

Wysokość obrotów handlu zagranicznego ZSRR uzależniona została od zdolności eksportowej kraju i od możliwości uzyskania kredytów na międzynarodowym rynku finansowym. Gigantyczny program uprzemysłowienia, realizowany w okresie planów pięcioletnich, wymagał olbrzymich inwestycji maszynowych (Patoliczew 1968, 4–14). Wobec niemożności dokonania zapłaty za import maszyn w drodze równowartościowego eksportu, ZSRR musiał korzystać z kredytów, które ze względu na duże ryzyko wypłacalności były bardzo kosztowne. Niezdolność eksportowa ZSRR w okresie pierwszego planu pięcioletniego była wynikiem niemożności wykorzystania posiadanych bogactw naturalnych na skutek powojennej dewastacji. Naturalną podstawę eksportu radzieckiego stanowiły produkcja roślinna ze zbożem i drzewem na czele oraz surowce, zwłaszcza mineralne (Struktura handlu zagranicznego 1938).

Po zakończeniu pierwszego planu pięcioletniego obroty handlu zagranicznego ZSRR uległy zredukowaniu, co można tłumaczyć wieloma przyczynami. Przede wszystkim uruchomiono własne przemysły – energetyczny i maszynowy, zabezpieczające techniczno-ekonomiczną niezależność kraju. Rozwój własnego przemysłu pozwolił znacznie zredukować import maszyn i urządzeń, na które w okresie 1929–1932 przypadała prawie połowa całego importu (Otmar Berson 1933). Rząd radziecki stopniowo ograniczał import, wykorzystując w coraz większym stopniu urządzenia własnego przemysłu. W okresie pierwszego planu pięcioletniego był np. zmuszony importować z krajów kapitalistycznych ok. 15 tys. samochodów, przeznaczając na to ponad 180 mln rubli złotem. W ciągu drugiego planu ZSRR wyprodukował już 550 tys. samochodów i to całkowicie uwolniło kraj od importu z zagranicy.

W okresie drugiego planu pięcioletniego w dziedzinie handlu zagranicznego nastąpiły znaczne zmiany. Zamiast, jak poprzednio, czasowych zezwoleń wprowadzono upoważnienia stale wystawiane przez Komisariat Handlu Zagranicznego poszczególnym przedsiębiorstwom na prowadzenie transakcji zagranicznych (Podłoże nowego systemu 1935). Nie naruszało to jednak w niczym samej zasady państwowego monopolu handlu zagranicznego, gdyż przedsiębiorstwa działały nadal w ramach ustalonych z góry planów eksportowo-importowych oraz przepisów licencyjnych i dewizowych. W celu poprawy bilansu handlowego ZSRR przeprowadził również daleko idące restrykcje w dziedzinie importu i osiągnął nadwyżki eksportowe, które pozwoliły spłacić poważną część zaciągniętych poprzednio długów zagranicznych. Bilans handlowy Związku Radzieckiego deficytowy w 1931 r. (na sumę 293 mln rubli w złocie) oraz w 1932 r. (129 mln rubli) przekształcił się już w 1933 r. w bilans dodatni (141 mln rubli) i pozostał nim także

w 1934 r. (186 mln rubli) (W.G.D. 1936). Równocześnie w ZSRR nastąpił wzrost wydobycia złota po 1931 r., osiągając wartość 100 mln rubli rocznie i zwiększając w ten sposób rezerwy i możliwości walutowe państwa (Glass 1936). Równocześnie przemysł wydobywczy, po przeprowadzeniu niezbędnych inwestycji, zwiększył znacznie możliwości eksportowe.

W latach 1935 i 1936 bilans handlowy Związku Radzieckiego był zrównoważony. W 1937 r. obroty handlu zagranicznego przewyższyły pod względem wartości o ponad 15% poziom obrotów z 1936 r. Ponieważ wzrost wartości nastąpił jedynie po stronie eksportu, więc saldo bilansu handlowego w 1937 r. było dodatnie i zamknęło się nadwyżką w wysokości ok. 380 mln rubli (Struktura handlu 1938). Zmieniła się również struktura handlu zagranicznego w tym okresie. Związek Radziecki zaczął eksportować głównie produkty przemysłowe, metale, urządzenia, a w znacznie mniejszej ilości zboże i produkty spożywcze. Natomiast import urządzeń w okresie drugiego planu pięcioletniego zmniejszył się 4-krotnie w porównaniu z pierwszym. W 1937 r. udział krajów europejskich w handlu zagranicznym ZSRR wyniósł 56% wartości obrotów, krajów azjatyckich – 20% i krajów obu Ameryk – 15% (Struktura handlu 1938).

Zaznaczyły się też w tych latach zmiany w kierunkach handlu zagranicznego ZSRR. Maląły obroty z Niemcami, a zwiększały się obroty z Wielką Brytanią i USA (Kuczyński/Witkowski 1947). Złożyły się na to przyczyny polityczne i ekonomiczne. Z jednej strony dojście w Niemczech do władzy Hitlera i partii nazistowskiej, a więc utworzenie rządu faszystowskiego o nastawieniu wybitnie antykomunistycznym, musiało doprowadzić do ograniczeń w stosunkach handlowych (Himmer 1972), z drugiej zaś kredyty udzielone w 1936 r. Związkowi Radzieckiemu przez Wielką Brytanię sprzyjały wzrostowi obrotów handlowych między obu krajami. Opierając się na tych kredytach, Związek Radziecki zwiększył w szczególności zakupy maszyn. Również finansisci z USA zaoferowali swoje kredyty. Było to możliwe m.in. dlatego, że w 1934 r. rząd USA uznawał oficjalnie władze Związku Radzieckiego. Pojawienie się obok niemieckich konkurencyjnych niejako kredytów brytyjskich i amerykańskich było wynikiem pewnych sukcesów osiągniętych przez ZSRR w trakcie realizacji pierwszego planu pięcioletniego i wywiązywania się z zaciągniętych zobowiązań (Holzman 1968, 803–825). Pamiętać przy tym należy, że w okresie realizacji pierwszego planu pięcioletniego, a więc w okresie wzmożonych inwestycji w ZSRR, we wszystkich państwach kapitalistycznych panował kryzys gospodarczy. Związek Radziecki ze swym dużym zapotrzebowaniem na maszyny i urządzenia przemysłowe stawał się cennym rynkiem zbytu. Mimo to udział handlu zagranicznego ZSRR w obrotach światowych był bardzo niski i wynosił: w 1929 r. – 1,4%, w 1932 r. – 2,5%, w 1933 r. – 1,1% i w 1937 r. – 1,1% (Mały Rocznik 1939, 167).

5. Pozycja ZSRR w gospodarce światowej

W okresie międzywojennym Związek Radziecki zajmował terytorium ok. 1/10 powierzchni kuli ziemskiej, które zamieszkiwała 1/12 ludności świata. Na obszarze tym były zlokalizowane częściowo rozpoznane i zagospodarowane bogate oraz różnorodne złoża surowcowe, co stwarzało dogodne warunki do rozwoju przemysłu. Przed rewolucją przemysł Rosji carskiej był jednak stosunkowo słabo rozwinięty, gdyż brak było wielu podstawowych gałęzi, szczególnie przemysłu maszynowego (Fabierkiewicz 1926). Udział Rosji carskiej (w granicach z 1913 r.) w globalnej produkcji przemysłowej gospodarki światowej wynosił 5,5%, w granicach powojennych z 1920 r. – 4,5%. W wyniku zniszczeń spowodowanych przez I wojnę światową, a szczególnie przez wojnę domową, produkcja przemysłowa w 1920 r. spadła do ok. 1% produkcji światowej. Rozwój ZSRR w warunkach gospodarki planowej był statystycznie bardzo dynamiczny. Mimo ogromnych zniszczeń produkcja osiągnęła poziom przedwojenny (z 1913 r.) w 1926 r., a w 1929 r. przekroczyła ten poziom o blisko 60%. W 1938 r. produkcja przemysłowa ZSRR była już statystycznie prawie 6,5-krotnie wyższa niż w 1913 r. W ostatnim roku przed wybuchem wojny z Niemcami, tj. w 1940 r., produkcja przekroczyła poziom produkcji z 1913 r. ponad 7,5-krotnie. W wyniku tak szybkiego rozwoju ZSRR już w 1938 r. stał się jednym z czterech największych mocarstw przemysłowych świata (Szeliga 1967, 34–78). Według danych Ligi Narodów udział produkcji przemysłowej ZSRR w latach 1936–1938 był szacowany nawet na 18,5% produkcji przemysłowej świata. Na podstawie późniejszych danych radzieckich szacujących stosunek produkcji przemysłowej Związku Radzieckiego do produkcji przemysłowej Stanów Zjednoczonych na 65% w 1963 r. oraz wskaźników wzrostu produkcji przemysłowej w latach 1937–1963 można łatwo stwierdzić, iż dane Ligi Narodów znacznie przeszacowywały produkcję radziecką. Opierając się na danych radzieckich, można obliczyć, iż w 1937 r. produkcja przemysłowa ZSRR odpowiadała w przybliżeniu 36% produkcji przemysłowej USA. Udział Stanów Zjednoczonych w 1937 r. był szacowany na ok. 35,7% produkcji przemysłowej krajów kapitalistycznych, tj. produkcji liczonej bez ZSRR i powojennych krajów bloku komunistycznego (Kleer 1967). Produkcja przemysłowa ZSRR w 1937 r. może być oceniana na ok. 10–11% ogólnej produkcji przemysłowej świata (Bailes 1978). Odpowiadała ona w przybliżeniu produkcji ówczesnych Niemiec i była nieco wyższa od produkcji przemysłowej Wielkiej Brytanii (ok. 9,7% produkcji światowej).

Szybki wzrost przemysłu kontrastował wyraźnie ze stopniem zaangażowania Związku Radzieckiego w światowej wymianie towarami i usługami. Udział eksportu radzieckiego w eksporcie światowym w okresie międzywojennym wynosił tylko ok. 1,3%. Duża stopa wzrostu produkcji przemysłowej i globalnej przy stabilnym w zasadzie handlu zagranicznym powodowała szybki wzrost samowystarczalności

gospodarczej i kurczenie się stopnia zaangażowania w gospodarce światowej w porównaniu z 1913 r. Sytuacja ta stanowiła łączny efekt skutków zastosowanej przez kraje kapitalistyczne przez długi czas, tj. aż do wielkiego kryzysu – blokady handlowej oraz obranego modelu wzrostu gospodarki radzieckiej, zakładającego wysoki stopień samowystarczalności gospodarczej (Smirnov 1960). Zapoczątkowane przez kryzys 1929–1933 pogorszenie koniunktury gospodarczej oraz wysoka – mimo blokady – dynamika gospodarki radzieckiej spowodowały wzrost zainteresowania krajów kapitalistycznych handlem z ZSRR połączonego z zawieszeniem blokady w latach kryzysowych (Strumtlahl 1937).

Wyraźny wzrost eksportu radzieckiego jednak nie nastąpił, co wskazuje na wagę drugiej z wymienionych wyżej przyczyn – koncepcji radzieckiej polityki ekonomicznej. Przed I wojną światową Rosja eksportowała 6–8% swojej produkcji towarowej, a Związek Radziecki w latach 1926–1929 ok. 4%. Wykorzystując kryzys ekonomiczny lat 1929–1933, Związek Radziecki najbardziej rozwinął swój handel zagraniczny w tym właśnie okresie. Jednak nawet w 1933 r., kiedy nastąpił największy wzrost obrotów zagranicznych, eksport radziecki wynosił 3,5% produkcji, a w 1938 r. już tylko 2,5%. Sytuacja ta typowa dla całego okresu międzywojennego prowadziła do bezwzględno i względno obniżania udziału eksportu nie tylko w produkcji przemysłowej, lecz także globalnej (Podłóże 1935). Co prawda, sądzono wtedy, że spadek udziału eksportu jest przejściowy i dalszy szybki rozwój przemysłu spowoduje następnie szybki wzrost eksportu tak, iż jego ciężar gatunkowy w gospodarce radzieckiej wyraźnie wzrośnie. Pogląd ten sprawdził się o tyle, że w okresie późniejszym spadek udziału eksportu w produkcji uległ zahamowaniu (Sachs 1963). Główny sukces długofalowej polityki handlu zagranicznego stanowiło jednak zapoczątkowanie wzrostu pojemności rynku wewnętrznego. Istotnym czynnikiem negocjacyjnym radzieckiej polityki handlowej stała się chłonność radzieckiej gospodarki na europejskie gotowe wyroby przemysłowe. Odziedziczony regionalizm handlowy był tu umiejętnie wykorzystywany. Chociaż przewidywany przez ekonomistów radzieckich na początku każdego nowego etapu industrializacji okres przewyższenia stopy wzrostu produkcji przez stopę wzrostu eksportu nie nastąpił, jak również nie wystąpiła na szeroką skalę tendencja industrializacji eksportu i dezindustrializacji importu, to jednak w skali absolutnej można było obserwować intensyfikację powiązań gospodarki radzieckiej w ramach międzynarodowego podziału pracy (Glass 1938, 568–571). Z tego punktu widzenia wystąpiło ważne zjawisko względnego zmniejszenia się eksportu tradycyjnego. Dotyczyło to zbóż, roślin oleistych oraz produktów hodowlanych. Można było również obserwować silną dynamikę nowych typów eksportu. I tak np. eksport ropy naftowej absorbował w latach 1910–1914 10% produkcji, a w latach 1926–1927 ok. 21%. Podobna sytuacja wystąpiła w eksporcie rud metali kolorowych, stali oraz drewna (Ginzburg 1937).

Bardzo symptomatyczne zmiany wystąpiły w zakresie importu. Uprzemysłowanie umożliwiło częściową dezauropeizację handlu radzieckiego, co szczególnie silnie wyrażało się w imporcie. Tendencja do większej dyspersji przestrzennej, co należy podkreślić, pojawiła się w czasie, gdy w pozostałej gospodarce światowej zaczęła przeważać tendencja do regionalizacji obrotów oraz ich intensyfikacji w ramach określonych stref ekonomiczno-walutowych. Zmniejszył się stopień regionalizacji radzieckiego handlu zagranicznego. W latach 1904–1908 60% eksportu rosyjskiego było kierowane do Niemiec i Wielkiej Brytanii. Pod koniec okresu międzywojennego docierało do tych krajów niecałe 40% eksportu radzieckiego. Wtedy już tempo rozwoju handlu zagranicznego z krajami Bliskiego Wschodu i Azji wyprzedzało ogólny wzrost obrotów handlowych. Nadal jednak zależność od czterech partnerów handlowych (Niemiec, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Francji) była duża, co wynikało z potrzeb i możliwości gospodarki radzieckiej. Nic więc dziwnego, iż w tej sytuacji dążenie do oswobodzenia się z tego rodzaju zależności dyktowało forsowny i zbyt jednostronny model rozwoju ekonomicznego, który jednak wpływał silniej na modyfikację struktury importu niż eksportu (Glass 1936, 54–57). Strukturę tę bowiem tworzył popyt opierający się na: a) inwestycyjnych środkach produkcji, b) przemysłowych półfabrykatch i surowcach oraz c) środkach spożycia. Relacja według E. S. Gorfinkla dla lat 1926–1927 wynosiła w procentach odpowiednio: 27; 61,1 i 11,9. Grupa b) obejmowała ok. 3/5 importu. Było rzeczą charakterystyczną, iż w Rosji Carskiej dominowały grupy a) i c) z tym, że grupa a) miała w większym stopniu charakter restytucyjny niż inwestycyjny (Gorfinkel 1929). W okresie międzywojennym restytucyjne środki wyposażeniowe były w coraz większym stopniu eliminowane przez inwestycyjne środki kapitałowe (wzrost gospodarczy napędzany przez nowe inwestycje, a nie poprzez bardziej efektywne wykorzystanie istniejącego majątku, co wiązałoby się z jego naprawami i modernizacją). Również w grupie c) wzrastał udział surowcowych środków spożycia nad finalnymi środkami spożycia.

6. Okres poprzedzający wojnę

Ogromne znaczenie dla potencjału ekonomicznego i wojennego Związku Radzieckiego miały zasoby naturalne, a przede wszystkim zasoby surowców strategicznych. Związek Radziecki był pod względem bogactw naturalnych najzasobniejszym krajem świata. Po 1917 r. przeprowadzono olbrzymie badania geologiczne. Od 1 stycznia 1919 r. do 1 stycznia 1939 r. zbadano obszar 7,5 mln km². Na początku trzeciej pięcioletki rozpoznane zasoby węgla wynosiły 1654 mld t. Olbrzymie pokłady węgla odkryto we wschodniej części kraju: na Uralu, Syberii, w Azji Środkowej i w rejonie Peczory. Odkryte zasoby rud żelaza w 1938 r. wynosiły 267,4 mld t. Także i w tym przypadku nowe odkrycia dokonane zostały głównie we wschodnich

okręgach ZSRR. Wielokrotnie zwiększyły się w wyniku badań geologicznych zasoby metali nieżelaznych (kolorowych). Najbogatsze złoża rud miedzi odkryto na Uralu, w Kazachstanie i w Uzbekistanie. Bardzo duże były również w ZSRR zasoby metali rzadkich, które odgrywały coraz większą rolę w rozwoju przemysłu. Odkryto bogate złoża ropy naftowej m.in. w Baszkirii, zachodnim Kazachstanie i na środkowym Powołżu. Dzięki temu rozpoznane zasoby ropy naftowej wynosiły w 1938 r. 4,7 mld t. Intensywne poszukiwania geologiczne doprowadziły również do odkrycia obfitych złóż boksytów, apatytów, soli potasowych (najbogatsze na świecie) i innych (Łokszyn 1956, 305). Ujawniono także bardzo bogate zasoby surowców chemicznych, torfu itd. W wyniku tej olbrzymiej pracy w sposób bardzo istotny zwiększył się udział Związku Radzieckiego w światowych zasobach bogactw naturalnych. Na przykład pod względem zasobów rud żelaza ZSRR znalazł się na pierwszym, a węgla – na drugim miejscu na świecie (Winogradow 1957). Pierwsze miejsce zajął Związek Radziecki także pod względem zasobów ropy naftowej, zasobów hydroenergetycznych, torfu, apatytów, drewna itd. W 1938 r. miał ponad 1/5 światowych zasobów węgla, ponad połowę wszystkich zasobów ropy naftowej, ponad połowę światowych zasobów rudy żelaza, prawie 1/3 zasobów rudy manganowej, 1/4 powierzchni lasów, 60% zasobów torfu itd. (Socjalistycznejskoje stroitielstwo 1939, 31).

Dzięki olbrzymim zasobom naturalnym dokonywał się w szybkim tempie proces industrializacji kraju. Industrializacja doprowadziła do zasadniczej zmiany proporcji w gospodarce Związku Radzieckiego. Podczas gdy w 1913 r. udział produkcji przemysłowej w globalnej produkcji kraju wynosił 42,1%, to w wyniku zrealizowania przedwojennych pięciolatek podniósł się on do ok. 75%. Bardzo charakterystyczne były przy tym zmiany w strukturze samego przemysłu. O ile więc produkcja całego przemysłu w 1940 r. przewyższała poziom z 1913 r. ok. 9-krotnie, o tyle produkcja przemysłu grupy „A” przekraczała ten poziom 15-krotnie, a przemysłu grupy „B” 5-krotnie (Sowieckaja socjalistyczeskaja 1957, 259). Zmiany w strukturze produkcji przemysłowej ZSRR w latach 1927–1940 przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Produkcja przemysłowa w latach 1927–1940 według poszczególnych grup

Lata	Struktura produkcji przemysłowej według grup (w %)	
	grupa „A”	grupa „B”
1927	36,4	63,6
1932	53,3	46,7
1937	57,8	42,2
1940	61,2	38,8

Źródło: Sowieckaja socjalistyczeskaja ekonomika 1957, 96 i n.

W grupie „A” najszybciej rozwijały się gałęzie, których produkcja tworzyła podstawy wzrostu innych gałęzi gospodarki, a więc hutnictwo żelaza, przemysł maszynowy, energetyka, przemysł chemiczny itd. W okresie poprzedzającym agresję Niemiec

hitlerowskich na ZSRR szczególną uwagę zwrócono na rozwój gałęzi przemysłu zapewniających wzrost obronności kraju. Tak np. w okresie od 1937 r. do 1939 r. produkcja przemysłu budowy maszyn ciężkich wzrosła o 14%, przemysłu budowy maszyn średnich – o 15%, a przemysłu zbrojeniowego – prawie o 47%. Stosunkowo słabsze wyniki osiągnęło w tym okresie hutnictwo żelaza. Otóż w latach 1937–1940 produkcja tej gałęzi utrzymywała się na niemal jednakowym poziomie, a w 1939 r. nastąpił nawet jej spadek w porównaniu z rokiem poprzednim (Nitkin 1960, 15). Było rzeczą oczywistą, że groziło to – szczególnie wobec szybkiego rozwoju przemysłu maszynowego – powstaniem poważnych dysproporcji w gospodarce. Dlatego też KC WKP(b) i Rada Komisarzy Ludowych podjęły 2 czerwca 1940 r. specjalną uchwałę „O środkach zapewniających wykonanie ustalonego planu wytopu surówki i stali oraz produkcji wyrobów walcowanych”. W wyniku realizacji tej uchwały w drugiej połowie 1940 r. nastąpiła wyraźna poprawa i dokonał się zwrot w pracy przedsiębiorstw hutniczych. W rezultacie w przededniu wojny niemiecko-radzieckiej hutnictwo Związku Radzieckiego było w stanie zapewnić dostawy metali do produkcji wszelkiego rodzaju uzbrojenia. Braki występowały tylko w niektórych rodzajach stali (Nitkin 1960, 17). Wiele uwagi poświęcono rozwojowi hutnictwa metali nieżelaznych. Gałąź ta wpływała w sposób bezpośredni na umacnianie obronności kraju. Zbudowano wiele potężnych zakładów hutniczych. Produkcja cyny, niklu, aluminium, ołowiu i cynku wzrosła w stosunku do 1913 r. kilkakrotnie. Rozwinięto też na wielką skalę produkcję metali rzadkich, których w Rosji w ogóle nie wytwarzano.

Duże osiągnięcia odnotował również przemysł maszynowy. W 1940 r. ZSRR wyraźnie wyprzedził pod względem produkcji w tym przemyśle większość krajów europejskich. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że w produkcji obrabiarek mimo poważnych sukcesów (58,4 tys. obrabiarek w 1940 r. wobec 2 tys. w 1928 r.) Związek Radziecki nie dorównywał jeszcze Niemcom, które w końcu 1940 r. miały trzy razy więcej zakładów produkcji obrabiarek (ibidem, 34). Produkcja samochodów z kolei wynosiła w 1939 r. prawie 202 tys. sztuk, z czego na samochody ciężarowe przypadało 89%. Przemysł samochodowy zdolny był w zasadzie do pełnego zaspokojenia potrzeb sił zbrojnych. Duży potencjał reprezentował rozbudowany przemysł chemiczny. Rozbudowane zostały, a najczęściej zbudowane od podstaw, gałęzie o dużym znaczeniu obronnym, jak przemysł azotowy, gumowy, kauczuku syntetycznego oraz mas plastycznych. Ogółem zbudowano w ZSSR 70 nowych zakładów przemysłu chemicznego, a produkcja wzrosła od 1913 r. 25-krotnie.

Szczególne miejsce w rozwoju przemysłu radzieckiego przypadło w okresie poprzedzającym wojnę przemysłowi zbrojeniowemu. O dużej dynamice rozwoju tego przemysłu świadczą następujące dane. Podczas gdy produkcja przemysłowa jako całość wzrosła w drugiej pięcioletce o 120%, to produkcja przemysłu zbrojeniowego wzrosła w tym okresie o 286%. Roczny przyrost produkcji w latach 1928 i 1939 wynosił dla całego przemysłu 11,8% i 14,7%, a dla przemysłu zbrojeniowego odpowiednio 36,4 i 36,5%.

Pierwsza i druga pięciolatka przyniosły poważny rozwój przemysłu lotniczego Niemiej jednak w momencie wybuchu II wojny światowej nie mógł on w pełni zaspokoić ówczesnych potrzeb lotnictwa radzieckiego ze względu na agresywny, a nie obronny charakter podejmowanych i planowanych działań wojennych (przygotowania do agresji w kierunku Niemiec i Europy Zachodniej). Dlatego też w 1939 r. podjęto uchwałę przewidującą budowę w latach 1940–1941 nowych zakładów lotniczych i wzrost ogólnej mocy przemysłu lotniczego o 166% w stosunku do 1939 r. W latach 1940–1941 nastąpiła gruntowna przebudowa radzieckiego przemysłu lotniczego. Uzbrojenie lotnictwa wojskowego rozszerzono o nowe modele samolotów myśliwskich, szturmowych i bombowych. W 1939 r. radziecki przemysł lotniczy wyprodukował łącznie 10 360 samolotów, w 1940 r. – 10 565. Produkcja samolotów bojowych wzrosła w tym okresie z 6995 do 8331.

7. Podsumowanie

W grudniu 1927 r. XV Zjazd WKP(b) zatwierdził wytyczne do opracowania pięcioletniego planu rozwoju gospodarki ZSRR. Opracowany na podstawie tych wytycznych pierwszy pięcioletni plan rozwoju gospodarczego został zatwierdzony w kwietniu 1929 r. na XVI Zjeździe Partii i na V Zjeździe Rad. Według określenia J. Stalina „podstawowym zadaniem planu pięcioletniego było przedstawienie [...] kraju z jego zacofaną techniką – na tory nowej współczesnej techniki”. Chodziło o to, ażeby ZSRR z kraju rolniczego i słabego, zależnego od państw kapitalistycznych stał się państwem przemysłowym i silnym, całkowicie samodzielnym i niezależnym. Jednocześnie z zadaniem przekształcenia ZSRR w państwo przemysłowe połączono inny cel: całkowite wyparcie z gospodarki elementów kapitalistycznych, rozszerzenie socjalistycznych form gospodarki i stworzenie bazy ekonomicznej w celu likwidacji klas społecznych, co miało prowadzić do stworzenia społeczeństwa socjalistycznego. Stworzenie nowoczesnego przemysłu miało z kolei stanowić podstawę do zmiany socjalistycznego zbrojenia i reorganizacji nie tylko przemysłu, lecz także transportu i rolnictwa. W przypadku tego ostatniego cel został określony w postaci przekształcenia rzekomo słabych i rozdrobnionych gospodarstw rolnych w duże gospodarstwa kolektywne; miał on prowadzić również do stworzenia socjalistycznej bazy gospodarczej na wsi, co uniemożliwiłoby odbudowę kapitalizmu w ZSRR (problem stanowili chłopi). I wreszcie – zadaniem planu pięcioletniego było stworzenie w kraju wszystkich niezbędnych podstaw o charakterze ekonomicznym i technicznym do prześcignięcia w perspektywie kilku lat (5–6) przodujących pod względem ekonomicznym krajów kapitalistycznych (Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Niemcy, Francja, Japonia). Innymi słowy, cel ten miał być już zrealizowany i osiągnięty na przełomie pierwszej i drugiej pięciolatki (Glass 1937, 44–47).

Tymczasem rzeczywistość gospodarcza okazała się bardziej skomplikowana i strategia „dogonienia i wyprzedzenia” odsuwała się systematycznie w czasie, co musiało budzić w otoczeniu Stalina postępującą irytację i wściekłość. Skok z „królestwa przymusu” do „królestwa wolności” okazał się wielkim niepowiedzeniem. Czystki i terror (również w aparacie partyjno-państwowym, wojsku i organach bezpieczeństwa) w latach 30. pociągające za sobą miliony ofiar nie przyniosły spodziewanych efektów ekonomicznych. Postępująca atmosfera zagrożenia i strachu doprowadziła do paraliżu, co znalazło swój wyraz w spadającej efektywności ekonomicznej. W tym czasie pojawiła się w gospodarce ZSRR wyraźna bariera wzrostu gospodarczego, polegająca na niemożliwości osiągnięcia przyrostu produkcji na bazie istniejącego majątku ze względu na jakość zarządzania i nieefektywny system gospodarczy (Bobrowski 1928, 2106–2110). Wzrost gospodarczy był możliwy tylko dzięki nowym inwestycjom, co prześladowało gospodarki realnego socjalizmu do końca ich istnienia (występowało zjawisko tzw. presji inwestycyjnej). Potwierdzał to również przebieg realizacji trzeciej (niedokończonej) pięcioletki w latach 1938–1942. Konieczna była ze względów polityczno-ideologicznych i propagandowych zmiana strategii i zwrot w tym zakresie, co było *de facto* przyznaniem się do klęski mimo powtarzanych frazesów o niekończących się osiągnięciach (Bergson/Heymann 1954). Stało się to w 1939 r. na XVII Zjeździe WKP(b).

W referacie wygłoszonym na XVIII Zjeździe WKP(b) 10 marca 1939 r. Stalin stwierdził m.in.:

[...] Pod względem techniki produkcji i tempa rozwoju naszego przemysłu dogoniliśmy już i prześcignęliśmy najważniejsze kraje kapitalistyczne. Pod jakim więc względem pozostajemy w tyle? Wciąż jeszcze pozostajemy w tyle pod względem ekonomicznym, czyli pod względem rozmiarów naszej produkcji przemysłowej, przypadających na jednego mieszkańca. [...] Prześcignęliśmy najważniejsze kraje kapitalistyczne pod względem techniki produkcji i tempa rozwoju przemysłu. To bardzo dobrze. Ale tego nie dość. Należy prześcignąć je również pod względem ekonomicznym. Możemy to uczynić i musimy to uczynić. Dopiero wtedy kiedy prześcignemy pod względem ekonomicznym najważniejsze kraje kapitalistyczne, będziemy mogli liczyć na to, że kraj nasz będzie całkowicie nasycony artykułami spożycia, że będziemy posiadali obfitość produktów i będziemy mieli możliwość dokonania przejścia od pierwszej fazy komunizmu do drugiej jego fazy (Stalin 1939, 18–20).

Nie podobna w ciągu 2–3 lat prześcignąć pod względem ekonomicznym najważniejszych krajów kapitalistycznych. Trzeba na to trochę więcej czasu. [W związku z tym należy] w dalszym ciągu rozwijać nasz przemysł, podnosić wydajność pracy, udoskonalać technikę produkcji, aby potem, gdyśmy już prześcignęli najważniejsze kraje kapitalistyczne w dziedzinie techniki produkcji i tempa rozwoju przemysłu – prześcignąć je w ciągu najbliższych 10–15 lat również pod względem ekonomicznym (Stalin 1939, 36).

Również kolejna część referatu potwierdzała niepowodzenie w zakresie polityki gospodarczej:

Nie można powiedzieć, że przeprowadzono czystkę bez poważnych błędów. Niestety błędów okazało się więcej, niż można było przypuszczać. Niewątpliwie nie będziemy więcej korzystali z metody masowej czystki. Ale czystka 1933–1936 r. była jednak nieunikniona i w zasadzie dała wynik dodatni. [...] Były w niej braki i błędy. Partia i jej KC nie ukrywały ich i starały się je naprawić. Są też poważne sukcesy i wielkie osiągnięcia, które nie powinny nas przyprawiać o zawrót głowy (Stalin 1939, 39).

Kilka miesięcy po zakończeniu XVIII Zjazdu WKP(b) Związek Radziecki dokonał zwrotu politycznego, podpisując z Niemcami 23 sierpnia 1939 r. Układ Ribbentrop-Mołotow (*de facto* Hitler-Stalin) o przystąpieniu do II wojny światowej i rozdzieleniu stref wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej. Powstaje pytanie: jaki udział w podpisaniu wymienionego układu miały względy i kalkulacje polityczne, o których zazwyczaj się mówi i które są generalnie znane? Mniej zbadaną kwestią są natomiast ekonomiczne przyczyny zawarcia tego porozumienia z Niemcami, które mogły brać pod uwagę ratowanie obniżającej się efektywności gospodarczej Związku Radzieckiego poprzez jej zasilenie niemieckimi kapitałami i technologiami. Punktem odniesienia dla pozytywnych doświadczeń w tym zakresie były lata 20. oraz pierwsza pięciolatka realizowana w latach 1928–1932. Wtedy to wkład niemiecki był największy i przyniósł generalnie dodatnie efekty w porównaniu z drugą pięciolatką, kiedy wsparcia szukano z różnych powodów poza Niemcami (Wielka Brytania, Stany Zjednoczone). Personalnym symbolem zmian dokonujących się w ZSRR na przełomie 1938 i 1939 r. była zmiana na stanowisku szefa NKWD. Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Nikołaja I. Jeżowa (utożsamianego z „wielką czystką – jeżowszczyzną”) zastąpił 8 grudnia 1938 r. równie okrutny, ale bardziej pragmatyczny i polityczny Ławrentij Beria. Druga zmiana personalna dotyczyła stanowiska Komisarza Spraw Zagranicznych. Maksyma Litwinowa zastąpił 3 maja 1939 r. Wiaczesław Mołotow, którego głównym zadaniem była reorientacja radzieckiej polityki zagranicznej wraz z doprowadzeniem do sfinalizowania układu niemiecko-radzieckiego. Układ ten podpisany w Moskwie 23 sierpnia 1939 r. przeszedł do historii jako układ Ribbentrop-Mołotow.

Bibliografia

- BAILES, E. K. (1978), *Technology and Society under Lenin and Stalin: Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917–1941*. Princeton.
- BARSZCZEWSKI, W. (1930), *Dumping sowiecki*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 21, 890–894.
- BERKENKOPF, G. (1936), *Industrialisierung und Aussenhandel der Sowjetunion in ihrer wechselseitigen Abhaengigkeit*. In: *Weltwirtschaftliches Archiv*. 43, 421–437.
- BERGSON, A./HEYMANN, H. (1954), *Soviet National Income and Product 1940–1948*. New York.
- BETTELHEIM, C. (1950), *L'Economie sovietique*. Paris.

- BOBROWSKI, C. (1928), Problem industrializacji w ZSRR. W: *Przemysł i Handel*. 51, 2106–2110.
- BRUTZKUS, B. (1932), *Der Fuenfjahresplan und seine Erfuellung*. Leipzig.
- BRUTZKUS, B. (1934), Problematyka planowej gospodarki sowieckiej Rosji. W: *Przegląd Powszechny*. 3, 65–74.
- CARR, E. (1961), *International Relations Between the Two World Wars 1919–1939*. London.
- DOBB, M. (1948), *Soviet economic development*. London.
- DUNMORE, T. (1980), *The Stalinist Command Economy*. New York.
- FABIERKIEWICZ, W. (1926), *Rosja współczesna*. Warszawa.
- GINZBURG, A. (1937), *Wnieszniaja torgowla SSSR*. Moskwa.
- GLASS, S. (1929), Kryzys gospodarki planowej ZSSR. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 79–84.
- GLASS, S. (1934), Decydujący wpływ kryzysu 1927 r. na ewolucję Partii Komunistycznej. W: *Rosja Sowiecka*. 11, 13–16.
- GLASS, S. (1935), Ciężki przemysł sowiecki w latach 1933 i 1934. W: *Przegląd Gospodarczy*. 10, 341–343.
- GLASS, S. (1936), Sprawa parytetu waluty sowieckiej. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 54–57.
- GLASS, S. (1936 a), Stan przemysłu i ruch stachanowski. W: *Przegląd Gospodarczy*. 22, 745–748.
- GLASS, S. (1937), Nowa konstytucja i ustrój gospodarczy ZSRR. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 44–47.
- GLASS, S. (1938), XX-lecie sowieckiego monopolu handlu zagranicznego. W: *Przegląd Gospodarczy*. 14, 568–571.
- GORFINKEL, E. S. (1929), *SSSR w systemie mirowego chaziajstwa*. Moskwa.
- HICHHORN, L. (1930), *Die Handelsbeziehungen Deutschlands zur Sowjetrussland*. Rostock.
- HIMMER, G. R. (1972), *The German-Soviet Economic Relations*, T. 2. New York.
- HOLZMAN, F. (1968), *The Ruble Exchange Rate and Soviet Foreign Trade Pricing Policies, 1929–1961*. W: *American Economic Review*. 58/4, 803–825.
- KATZ, B. (1975), *Purges and Production: Soviet Economic Growth 1928–1940*. W: *Journal of Economic History*. 567–90.
- KLEER, J. (1967), *ZSRR – pół wieku przemian gospodarczych*. Warszawa.
- KOROLENKO, A. S. (1954; 1959), *Torgowyje dogowory i sogłaszenija SSSR z inostrannymi gosudarstwami*. Moskwa.
- KPZR (1957), *KPZR w rezolucjach i uchwałach. Część II*. Warszawa.
- KUCZYŃSKI, J./WITKOWSKI, G. (1947), *Die deutsch-russischen Handelsbeziehungen in den letzten 150 Jahren*. Berlin.
- LEITES, N. (1984), *Soviet Style in Management*. California.
- LEONTIEF, W. (1934), *Die Erfuellung des russischen Fuenfjahresplanes*. W: *Weltwirtschaftliches Archiv*. 39, 506–546.
- ŁOKSZYN, E. (1956), *Oczerk istorii promyslennosti SSSR*. Moskwa.
- MAINZ, K. (1930), *Die Auswirkungen des Aussenhandelsmonopols auf die deutsch-sowjetrussischen Wirtschaftsbeziehungen*. Berlin.
- Mały Rocznik Statystyczny (1939)*. Warszawa.
- MISZUSTIN, D. (1938), *Wnieszniaja torgowla i industrializacja SSSR*. Moskwa.
- MOŁOTOW, W. (1937), *W dwudziestą rocznicę Rewolucji Październikowej*. Przemówienie wygłoszone 7 listopada 1937 r. URL: <http://maopd.wordpress>.
- NIKITIN, A. (1960), *Sostojanije ważniejszych otriasiej promyslennosti nakanunie Wielikoj Otieczestwiennoj Wojny*. W: *Wojenno-Istoriczeskij Żurnał*. 3, 23–57.
- NUTTER, G. W. (1962), *The Growth of Industrial Production in the Soviet Union*. Princeton.
- OMSKI, W. (1939), *Trzeci plan pięcioletni*. W: *Polska Gospodarcza*. 21, 839–840.
- OTMAR BERSON, J. (1933), *Nowa Rosja. Na przełomie dwóch piatyletek*. Warszawa.
- PATOLICZEW, N. (1968), *Piatdziesiat lat sowietskoj wnieszniej torgowli*. W: *Wnieszniaja Torgowla*. 4, 4–14.

- PIOTROWSKI, A. (1938), U progu III pięciolatki sowieckiej. W: *Polityka Gospodarcza*. 64, 10–12.
- PIOTROWSKI, A. (1938a), Przemysł surowcowy w ZSRR w 1937 r. W: *Przegląd Gospodarczy*. 5, 194–197.
- ROBERTS, P. C. (1990), War Communism- Product of Marxian Ideas. In *Alienation and the Soviet Economy: The Collapse of the Socialist Era*. Oakland.
- SACHS, I. (1963), *Handel zagraniczny a rozwój gospodarczy*. Warszawa.
- SCHWARZ, A. (1958), *Russia's Soviet Economy*. Englewood Cliffs.
- SMIRNOV, A. M. (1960), *Mieżdunarodnyje waljutnyje i kreditnyje otnoszenija SSSR*. Moskwa.
- Socjalistyczskoje stroitelstwo (1939), Socjalistyczskoje stroitelstwo Sojuza SSR (1933–1938)*. Moskwa.
- Soviet (1953), *Soviet Economic Growth*. Evanston (Ill.).
- Sowieckaja socjalistyczskaja ekonomika (1957), Sowieckaja socjalistyczskaja ekonomika 1917–1957*. Moskwa.
- STALIN, J. (1939), Referat sprawozdawczy o działalności KC WKP(b). URL: [stalin_1939_18_zjazd_wkp-b_polish.pdf](#)
- Struktura handlu (1938), *Struktura handlu zagranicznego ZSRR*. W: *Polska Gospodarcza* 35, 432–435.
- STRUMTAHL, A. (1937), *Die große Krise*. Zürich.
- SZELIGA, Z. (1967), *Gospodarka ZSRR na tle gospodarki świata*. Warszawa.
- TIMOFIEJEW, W. (1967), *Istoriczeskoj opyt gosudarstwiennoj monopoli wnieszniej trgovli SSSR*. W: *Wnieszniaja trgovla*. 7, 24–30.
- W.G.D. (1935), *Sytuacja gospodarcza i finansowa ZSRR*. W: *Polska Gospodarcza*. 23, 736–737.
- WINNICKI, L. (1939), *Problemy finansowe przemysłu sowieckiego*. W: *Polska Gospodarcza*. 2, 66–71.
- WINOGRADOW, W. M. (1957), *Wnieszniaja trgovla SSSR s kapitalistyczskimi stranami*. Moskwa.
- ZALESKI, E. (1980), *Stalinist Planning for Economic Growth, 1933–1952*. Chapel Hill.
- ZOŁOTARJEW, W. I. (1967), *Osnownyje etapy razwitija wnieszniej trgovli SSSR 1917–1967*. W: *Woprosy Istorii*. 8, 30–48.